

Η μεσοβυζαντινή γλυπτική στην Εύβοια: επισημάνσεις και ερωτήματα¹

Γιώργος ΠΑΛΛΗΣ

Abstract

In Euboea a significant number of high-quality works of architectural sculpture are preserved, which have been dated to the Middle Byzantine era (9th-12th century). These have only been partially studied, but this material forms a geographical whole which is useful for commenting on issues such as the circulation of stylistic trends, the mobility of marble masons and the existence (or not) of local workshops.

The biggest proportion of Euboean Middle Byzantine sculpture consists of spolia of unknown provenance. Many of them have been recently exhibited in the collection of Karambabas Castle, Chalkis, while others remain dispersed all around the island. There are also a few valuable cases of sculptures from monuments, such as Aghios Loukas at Aliveri, Perivleptos of Politika, the two churches of Attali, Aghia Triada Kriezoti and Taxiarches at Karystos, which preserve the data of their archaeological context.

An overview of this material shows that Euboean sculpture is directly connected to the productions of neighbouring Eastern and Central Greece, where two significant centres of this type of art flourished, Thebes and Athens. The productions of Euboea represented the most important stylistic trends, and Euboea hosted some of the most outstanding regional sculpture workshops of the era, such as the so-called 'Theban Workshop' which executed the marble decoration of Panaghia Skripou at Orchomenos (873/4) and the one that worked for the Katholikon of Hosios Loukas monastery and its dependencies (first decades of the 11th century). This close relationship means that the movement of artists between the coasts of the island and continental Greece was continuous.

Some local peculiarities, concerning the preference for certain techniques are of great interest: there are cases of exceptional—for the standards of a provincial area—representations of rare subjects and of high quality. However, these special features do not provide us with evidence sufficient to support the theory that in Euboea local workshops were also active; an answer to this question depends on the progress of the study of the unpublished material that has been found on the island.

Εισαγωγή

Η Εύβοια συγκαταλέγεται στις περιοχές εκείνες που διασώζουν μεγάλο αριθμό και υψηλής ποιότητας έργα αρχιτεκτονικής γλυπτικής της Μεσοβυζαντινής περιόδου. Αν και αποσπασματικά γνωστό

1. Εκφράζω θερμές ευχαριστίες προς την τότε 23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για τη χορήγηση άδειας δημοσίευσης του αναγλύφου από το Ωρολόγι, στους φίλους συναδέλφους Γ. Βαξεβάνη, Α. Κωνσταντινίδου, Ν. Παπατζίκο και Κ. Τσάκα, για τη βοήθειά τους σε βιβλιογραφικά και πρακτικά ζητήματα, και στον Δ. Παπά για τη διάθεση στοιχείων από την αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία του με θέμα τους μεσοβυζαντινούς ναούς της Εύβοιας.

και άνισα δημοσιευμένο, το υλικό αυτό δηλώνει την άνθηση που γνώρισε η συγκεκριμένη τέχνη στο νησί και, καθώς συγκροτεί ένα κλειστό γεωγραφικό σύνολο, προσφέρεται για παρατηρήσεις επάνω σε ζητήματα όπως η εκλογή και διάδοση των διακοσμητικών θεμάτων και των τεχνοτροπικών ρευμάτων στη γλυπτική, η κίνηση των μαρμαράδων και των συνεργείων τους και η παρουσία ή μη τοπικών εργαστηρίων.

Το υλικό γλυπτικής από την Εύβοια

Η μεσοβυζαντινή γλυπτική είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, καθώς προορίζεται σχεδόν αποκλειστικά για ναούς, καλύπτοντας ανάγκες δομικές, διακοσμητικές αλλά και λειτουργικές. Στην τελευταία κατηγορία ανήκουν τα ανάγλυφα τέμπλα που διαχωρίζουν τον κυρίως ναό από το ιερό βήμα, τα οποία αποτελούν τα σημαντικότερα έργα της τέχνης αυτού του είδους και συγκέντρωναν την προσοχή των παραγγελιοδοτών και των τεχνιτών. Τα ευβοϊκά μνημεία από τα οποία έχουν διατηρηθεί ανάγλυφα τέμπλα, έστω με φθορές και απώλειες, είναι μόλις έξι. Κατά χρονολογική σειρά εντοπίζονται, στον Άγιο Λουκά στο Αλιβέρι (Εικ. 1),² στο καθολικό της Περιβλέπτου των Πολιτικών,³ στους ναούς του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Άτταλη,⁴ στην ερειπωμένη Αγία Τριάδα του Κριεζώτη κοντά στα Ψαχνά⁵ και, στο όριο της περιόδου, στον Ταξιάρχη της Καρύστου.⁶ Σε όλα τα παραπάνω μνημεία ο γλυπτός διάκοσμος συμπληρωνόταν και με άλλα έργα (όπως πλαίσια θυρών, κιονόκρανα κιονίσκων και κίωνων, ψευδοσαρκοφάγους), από τα οποία σώζονται κατά περίπτωση σημαντικά δείγματα.⁷

Στο νησί είναι όμως άφθονο το διάσπαρτο υλικό, αποτελούμενο από κάθε είδους συλήματα (*spolia*), προερχόμενα από κτίσματα των οποίων συνήθως αγνοούμε τη θέση και τη μορφή. Πολλά είχαν συγκεντρωθεί παλαιότερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χαλκίδας και το Τζαμί της πόλης,⁸ από τα οποία ένα μεγάλο μέρος εκτίθεται σήμερα στη Συλλογή του Κάστρου του Καραμπάμπα.⁹ Πολυάριθμα είναι όσα παραμένουν εντοιχισμένα σε μεταγενέστερους ναούς (Εικ. 2).¹⁰ Παρόλο που τα γλυπτά αυτά είναι απογυμνωμένα από την αρχαιολογική πληροφορία του συνόλου για το οποίο δημιουργήθηκαν, η σημασία τους είναι προφανής, καθώς συμπληρώνουν την εικόνα της καλλιέργειας της μαρμαρογλυπτικής στην περιοχή και παρέχουν τεκμήρια για τα θέματα και την τεχνοτροπία της.

2. Grabar 1976, 60-61, αρ. 45, πίν. XXVII-XXIX; Μπούρα 1980, 97, εικ. 157, 102, 108, 113, εικ. 188, 120; Ορλάνδος 1951α, 132-138, εικ. 1-5; Στίκας 1970, 17-23, εικ. 2-15.

3. Λιάπης 1971, 33-34, πίν. 13-17; Μπούρα 1980, 102, 113, εικ. 190, 120; Μπούρας 1988-89; Ορλάνδος 1937, 178-180, 183-184, εικ. 4-6 και 8-9.

4. Γεωργοπούλου 1972, 60-61, εικ. 3-4; Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1972, 369-370, σχ. 4-5, πίν. 310α-γ; Κατσελάκη και Τσιομπίκου στον παρόντα τόμο; Μπούρα 1980, 97, 102, εικ. 173, 113-114, εικ. 189, 120; Πέτρου και Ανδρούδης 2003, 1170-1172, εικ. 10-12.

5. Grabar 1976, 151, αρ. 158, πίν. CXXXIIb; Μπούρα 1980, 97; Μπούρας και Μπούρα 2002, 144, εικ. 151, 494; Ορλάνδος 1939-1940α, 11-14, εικ. 8-13. Το 1972 τα περισσότερα ανάγλυφα μέλη που σώζονταν στον ερειπωμένο ναό μεταφέρθηκαν στο παρεκκλήσι της Αγίας Καλλιόπης (Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1972, 370).

6. Μουτσόπουλος 1961, 230; Μπούρας και Μπούρα 2002, 139, εικ. 143-145.

7. Γλυπτός αρχιτεκτονικός διάκοσμος, διατηρούμενος εν μέρει στην αρχική του θέση, σώζεται και στο μικρό ναό του Αγίου Ανδρέα στους Παραμερίτες, όπου όμως δεν έχουν διατηρηθεί στοιχεία τέμπλου (Μαμαλούκος 1994, 185-187, πίν. 103-104).

8. Grabar 1976, 67-68, αρ. 60, και 110, αρ. 99, πίν. LXXXVc; Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου 2008; Μπούρας και Μπούρα 2002, 145-146, εικ. 152, 471-472, 543 γ, 552, 554, 557.

9. Η δημοσίευση ενός αναλυτικού καταλόγου της Συλλογής θα φωτίσει πολλά ζητήματα της ευβοϊκής γλυπτικής.

10. Σημειώνουμε τα σημαντικότερα δημοσιεύματα όπου συγκεντρώνεται τέτοιο υλικό και έργα ευρύτερου ενδιαφέροντος στα οποία απαντούν αξιοσημείωτα γλυπτά: Καναρί 2003, 40, πίν. 11α; Γιαννόπουλος 1924; Γκιολές 1998-2000, 27-28, εικ. 29-31, 42; Κακαβάς 2009, 894, εικ. 10; Λιάπης 1966-67; 1971, 19-23, εικ. 1-2, πίν. 4-5, 47-49, πίν. 18β; Μπούρας και Μπούρα 2002, 136-137; Φαράντος 1980, 377, πίν. 27α; 1981-82, 284, 293, 294-295, πίν. 7β, 22β, 23β, 24α-β, 25α; 1994-1995, 245-246, πίν. 7-11.

Τεχνοτροπικές τάσεις, τεχνικές και τοπικές ιδιαιτερότητες

Κάνοντας μια επισκόπηση του παραπάνω υλικού, παρατηρούμε πρώτα ότι στην Εύβοια η παραγωγή υπήρξε αδιάκοπη και αντιπροσωπευτική των κύριων τάσεων της μεσοβυζαντινής γλυπτικής, όπως αναπτύχθηκε στη νότια Ελλάδα από τον 9ο ως το 12ο αιώνα. Αρχικά απαντούν δείγματα της τεχνοτροπίας του εργαστηρίου που φιλοτέχνησε τον πλουσιότατο και ακριβώς χρονολογημένο γλυπτό διάκοσμο του Αγίου Γρηγορίου στη Θήβα (872/3)¹¹ και της Παναγίας Σκριπούς στον Ορχομενό (873/4).¹² Έπονται χρονικά ανάγλυφα που εντάσσονται στον λεγόμενο ζωόμορφο ρυθμό που εμφανίζεται δυναμικά από τον 10ο αι., εμπνεόμενος σε σημαντικό βαθμό από θέματα υφασμάτων της εποχής.¹³ Στις αρχές του 11ου αι., τα γλυπτά του Αγίου Λουκά στο Αλιβέρι (1014) και του αρχικού καθολικού της μονής της Περιβλέπτου στα Πολιτικά μεταφέρουν στο νησί αυτούσια στοιχεία της τεχνοτροπίας και της υψηλής ποιότητας του διακόσμου του νέου καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, στην οποία ανήκαν ως μετόχια.¹⁴ Το ίδιο διάστημα φιλοτεχνούνται και τα συγγενικά γλυπτά των δύο ναών της Άτταλης. Προς τα τέλη του 12ου αι., κατατάσσεται ο μαρμάρινος διάκοσμος της Αγίας Τριάδας του Κριεζώτη, έργο ιδιαίτερα ικανών μαρμαράδων. Τα εντελώς διαφορετικής ποιότητας γλυπτά του Ταξιάρχη στην Κάρυστο παρουσιάζουν ενδείξεις χρονολόγησης λίγο μετά από τη λατινική κατάκτηση και πιθανώς συνιστούν την ύστατη παρουσία της βυζαντινής τεχνοτροπίας μαρμαρογλυπτικής στο νησί.

Στα ευβοϊκά γλυπτά παρατηρούμε τεχνικές και θέματα κοινά στην παραγωγή της εποχής στο νοτιοελλαδικό χώρο, τα οποία δεν θα επαναλάβουμε εδώ. Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο ξεχωρίζουν ωστόσο ορισμένες ιδιαιτερότητες και επιλογές που χρήζουν σχολιασμού. Αρχίζοντας από τις τεχνικές, αξιοσημείωτη είναι η χρήση του διάτρητου αναγλύφου στο περίτεχνο θύρωμα του καθολικού της Περιβλέπτου Πολιτικών, μια τεχνική που φτάνει στο αποκορύφωμά της κατά τα τέλη του 12ου αι. και επιζητά, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Μπούρα, να αναβιώσει παλαιοχριστιανικά και ιουστινιάνεια πρότυπα.¹⁵ Στο θύρωμα της Περιβλέπτου το διάτρητο αποδίδεται με εσώγλυφη λάξευση, που απαιτεί πολύ αναπτυγμένη τεχνική δεξιότητα, και συνδυάζεται με χαμηλό και έξεργο ανάγλυφο, σε μια σύνθεση που μπορεί να χαρακτηριστεί ως πρωτότυπη. Ασυνήθιστη μπορεί επίσης να χαρακτηριστεί η έκταση της εφαρμογής του επιπεδόγλυφου στο τέμπλο και σε άλλα αρχιτεκτονικά γλυπτά της Αγίας Τριάδας του Κριεζώτη (Εικ. 3).¹⁶ Η τεχνική αυτή δημιουργούσε ιδιαίτερα ζωηρό αποτέλεσμα όταν το βάθος των σχεδίων πληρωνόταν με χρωματιστή κηρομαστίχη, η αντίθεση της οποίας με το λευκό του μαρμάρου ανεδείκνυε τα διακοσμητικά θέματα.¹⁷ Στην περίπτωση της Αγίας Τριάδας δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι για τη χρήση κηρομαστίχης, αφού λόγω της πολύχρονης έκθεσης των έργων στην ύπαιθρο έχει χαθεί κάθε πιθανό ίχνος της. Αν όντως υπήρχε, όπως υποδεικνύει η επεξεργασία του βάθους πολλών συνθέσεων, το αποτέλεσμα θα μπορούσε να συγκριθεί ως προς την έκταση και την ποιότητα μόνο με εκείνο του άριστα διατηρούμενου τέμπλου της Επισκοπής Σαντορίνης, που τελευταία τοποθετείται στα τέλη του 11ου αι.¹⁸

Ως προς τα διακοσμητικά θέματα, παρατηρούμε ότι στη γλυπτική της Εύβοιας είναι έντονη η παρουσία των κουφικών και ψευδοκουφικών γραμμάτων, που εισάγονται στο νοτιοελλαδικό χώρο με τον διάκοσμο της εκκλησίας της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, που χρονολογείται περί το

11. Papalexandrou 1998, 220-221, εικ. 91-92; Σωτηρίου 1924.

12. Megaw 1966; Papalexandrou 1998, 156-233, εικ. 53-90; Σωτηρίου 1931, 140-153, εικ. 18-36.

13. Ο όρος, που οφείλεται στη Λ. Μπούρα (Μπούρα 1982), προσδιορίζει τη μεγάλη διάδοση της απεικόνισης ζώων στη γλυπτική, μόνων ή σε συμπλέγματα με συμβολικό νόημα.

14. Grabar 1976, 55-60, πίν. XXI-XXVI; Schultz and Barnsley 1901, 27-33, πίν. 12-14, 22-23 και 28-29; Στίκας 1970, σποραδικά.

15. Μπούρας 2008.

16. Για την τεχνική αυτή εξακολουθεί να διατηρεί την αξία του το παλαιό σχετικό άρθρο του Α. Ευγγόπουλου (Ευγγόπουλος 1917)· για μια πιο πρόσφατη, σύντομη θεώρηση, βλ. Μπούρας και Μπούρα 2002, 568-569.

17. Το καλύτερα διατηρημένο στην Εύβοια δείγμα αυτής της τεχνικής είναι το επιστύλιο του τέμπλου της Περιβλέπτου των Πολιτικών, εν μέρει καλυμμένο από τη ζωγραφική του μεταγενέστερου κτιστού τέμπλου (Μπούρας 1988-1989, εικ. 2).

18. Barsanti and Pedone 2005; Ασλανίδης 2015, 112; Ορλάνδος 1951β, 190-198, εικ. 6-12.

961, και του καθολικού της ίδιας μονής, που ιδρύθηκε λίγο πριν από το 1014.¹⁹ Σε αυτό ήταν ασφαλώς καθοριστική η άμεση εξάρτηση των δύο προαναφερόμενων ναών του νησιού από τη συγκεκριμένη μονή,²⁰ που δεν λειτούργησε απλά ως πρότυπο, αλλά μερίμνησε η ίδια για την κτηριακή και καλλιτεχνική αρτιότητα των μετοχίων της, αποστέλλοντας σε αυτά τεχνίτες.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η μίμηση, με την αισθητική της Μεσοβυζαντινής περιόδου, ενός παλαιοχριστιανικού θωρακίου στην Περίβλεπτο των Πολιτικών.²¹ Το μεσοβυζαντινό έργο εμπνέεται από έναν πολύ διαδεδομένο τύπο θωρακίων του 5ου-6ου αι., με χριστόγραμμα εντός στεφάνου πλαισιωμένου από δύο μεγάλους σταυρούς. Η επιλογή αυτή έχει και πάλι την αφετηρία της στο γλυπτό διάκοσμο του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά,²² όπου περιλαμβάνονται θωράκια τα οποία αναπαραγάγουν παλαιοχριστιανικά πρότυπα με το ύφος των αρχών του 11ου αι.²³ Αναβιώσεις αυτού του είδους χαρακτηρίζουν κυρίως τη γλυπτική της Κωνσταντινούπολης, όπως διαπιστώνουμε για παράδειγμα στο διάκοσμο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος (τέλη 10ου - αρχές 11ου αι.), που σύμφωνα με πολλές ενδείξεις αποδίδεται σε τεχνίτες από την πρωτεύουσα.²⁴

Η έντονη παρουσία ποικίλων ζώων ως διακοσμητικού θέματος αποτυπώνεται στο πρόσφατο άρθρο της Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου για γλυπτά της συλλογής του Τζαμιού με αυτή τη θεματολογία.²⁵ Από τα μυθολογικά όντα ξεχωρίζει η σφίγγα με δύο σώματα και μία μετωπική κεφαλή σε επίθημα από τη Χαλκίδα,²⁶ καθώς και η ιδιαίτερα σπάνια απεικόνιση άρπυιας σε κιονόκρανο του Αγίου Ανδρέα στους Παραμερίτες (Εικ. 4).²⁷ Τα δισώματα όντα με μία κεφαλή απαντούν συχνά στη σύγχρονη ρωμαϊκή γλυπτική της Δύσης,²⁸ σε αντίθεση με τη βυζαντινή, όπου σπανίζουν. Η άρπυια επίσης συναντάται συχνά σε δυτικά διακοσμητικά γλυπτά,²⁹ ενώ στη βυζαντινή γλυπτική είναι γνωστό μόνο ένα ακόμη παράδειγμα από τον Μυστρά.³⁰ Η επιλογή αυτών των θεμάτων στα δύο ευβοϊκά έργα προϋποθέτει ότι οι μαρμαράδες που τα φιλοτέχνησαν είχαν γνώση εξεζητημένων θεμάτων της κοσμικής τέχνης ή της σύγχρονης δυτικής λιθογλυπτικής· είναι ίσως πιθανό ότι οι εμπορικές σχέσεις του Ευρίπου με τη Δύση και η παρουσία βενετικής παροικίας στην πόλη ήδη πριν από το 1204³¹ έφεραν την Εύβοια σε κάποια, περιορισμένη έστω, επαφή με στοιχεία της δυτικής τέχνης.

Η απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής

Η απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής δεν είναι γενικά συχνή στη μεσοβυζαντινή γλυπτική και περιορίζεται κυρίως σε εικόνες του Χριστού, της Θεοτόκου και άλλων ιερών μορφών και λιγότερο σε μυθικά πρόσωπα ή ηγεμόνες. Στην Αγία Παρασκευή της Χαλκίδας σώζεται ανάγλυφη απεικόνιση της Θεοτόκου στον τύπο της δεομένης, σε προτομή.³² Το μικρό ύψος της καθιστά πιθανότερη

19. Για μια πρόσφατη θεώρηση του θέματος, με σύνοψη της παλαιότερης βιβλιογραφίας, βλ. Μπούρας 2013.

20. Μπούρα 1980, 120.

21. Μπούρας 1988-89, 55, εικ. 5.

22. Μπούρας 1988-89, 58.

23. Grabar 1976, 55, πίν. XXIb και d; Schultz και Barnsley 1901, 25, πίν. 14C-D; Στίκας 1970, πίν. 107 και 115.

24. Παζαράς 2001, 101-102 και σποραδικά.

25. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου 2008.

26. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου 2008, 222-223, εικ. 1 (όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία).

27. Μαμαλούκος 1994, 186, πίν. 104.16; Μπούρας και Μπούρα 2002, 564-565.

28. Βλ. ενδεικτικά Rupprecht 1984, 94, 127, 132, πίν. 99, 230, 249; Świechowski and Rizzi 1982, 67 αρ. 210, 170-171 αρ. 803, 183 αρ. 884, 213-214 αρ. 1093.

29. Świechowski and Rizzi 1982, 41 αρ. 44, 50 αρ. 100, 209 αρ. 1060.

30. Μπούρας και Μπούρα 2002, 564. Σημειώνεται ότι ο Α. Ευγγόπουλος δεν δέχεται την ταύτιση των ανθρωποκέφαλων πτηνών με άρπυιες ή σφίγγες και υποστηρίζει ότι η παρουσία τους στη βυζαντινή τέχνη έχει ανατολική προέλευση (Ευγγόπουλος 1930).

31. Για τη Χαλκίδα ως κέντρο του βενετικού εμπορίου πριν και μετά από το 1204 βλ. Jacoby 2004; Μοσχονάς 2006.

32. Sodini 1995, 299, εικ. 5; Λιάπης 1971, 96, πίν. 48; Ευγγόπουλος 1927. Για τον τύπο της Θεοτόκου Δεομένης στη γλυπτική, βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 2000, 239-241, εικ. 186-188, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.

την προέλευσή της από τύμπανο υπέρθυρου, επιστύλιο τέμπλου ή ταφικό αρκοσόλιο-η πιθανότητα να αποτελούσε αυτόνομη μαρμάρινη εικόνα δείχνει πολύ αδύναμη. Παλαιότερα είχε αποδοθεί στην Παλαιοχριστιανική περίοδο, αλλά τόσο η απόδοση της μορφής, όσο και ο τύπος των ανθεμίων που κοσμούν το κάτω μέρος της, συνηγορούν υπέρ μιας αναχρονολόγησης στον 12ο-13ο αι. Στη συλλογή του Καραμπάμπα εκτέθηκε πρόσφατα μία από τις λιγοστές γλυπτές απεικονίσεις της μυθιστορηματικής Ανάλυσης του Μεγάλου Αλεξάνδρου, με τη μορφή βυζαντινού ηγεμόνα που οδηγεί άρμα με δύο γρύπες.³³ Παραστάσεις του ίδιου θέματος στη μεσοβυζαντινή γλυπτική έχουν σωθεί στην Κωνσταντινούπολη,³⁴ στο Άγιον Όρος,³⁵ στη Θήβα³⁶ και στη Βενετία.³⁷

Ένα άλλο ανάγλυφο με εικονιστικό θέμα βρίσκεται εντοιχισμένο στον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Ωρολόγι, κοντά στο Αυλωνάρι, και είναι γνωστό μόνο από μια σύντομη μνεία του Χ. Φαράντου, ο οποίος το επεσήμανε.³⁸ Πρόκειται για δύο συνανήκοντα τεμάχια ανάγλυφης πλάκας, που αναγνωρίζεται με βάση το σχήμα και τις διαστάσεις της ως ψευδοσαρκοφάγος (Εικ. 5). Η όψη της κοσμείται με σειρά τόξων, στα οποία εικονίζονται από αριστερά ένας πτερωτός λέων, ζεύγος παγωνιών εκατέρωθεν αναβρυτηρίου και παράσταση δύο ανθρώπων μορφών που κρατούν μεγάλο αγγείο και πιθανόν το γεμίζουν. Η παράσταση αυτή, που είναι μοναδική απ' όσο γνωρίζω στη βυζαντινή μαρμαρογλυπτική, ίσως συνδέεται με την εικονογραφία του θαύματος του εν Κανά Γάμου, το σωτηριολογικό νόημα του οποίου θα δικαιολογούσε την παρουσία της σε ένα ταφικό μνημείο. Τεχνοτροπικά το ανάγλυφο παρουσιάζει στοιχεία που το τοποθετούν ανάμεσα στον 11ο και τον 13ο αι.³⁹

Οι σχέσεις με τα περιφερειακά κέντρα της γλυπτικής

Η γενικευμένη ανωνυμία που καλύπτει την εργασία των βυζαντινών μαρμαράδων ισχύει και στην περίπτωση της Εύβοιας, όπου μέσω τεχνοτροπικών συσχετισμών αναζητούνται τα ίχνη της παρουσίας συγκεκριμένων συνεργείων που δραστηριοποιήθηκαν εντός και εκτός του νησιού. Η μόνη απολύτως βέβαιη περίπτωση είναι αυτή των ναών του Αλιβερίου και της Περιβλέπτου, όπου έχει αναγνωριστεί η εργασία τεχνιτών που φιλοτέχνησαν γλυπτά του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά. Έχοντας υπόψη και τα δεδομένα από τον κατεστραμμένο ναό της βοιωτικής Αντίκυρας,⁴⁰ συμπεραίνουμε ότι η μονή ανέθετε σε μαρμαρογλύπτες που εργάστηκαν για το καθολικό της να λαξεύσουν τα απαραίτητα για τα μετόχια της γλυπτά.

Οι σχέσεις που ανιχνεύονται μεταξύ της Εύβοιας και της Φθιώτιδας στα τέλη του 12ου αιώνα, σε γλυπτά αφενός της Αγίας Τριάδας Κριεζώτη αφετέρου της κατεστραμμένης σήμερα μονής των Αλεπόσπιτων κοντά στη Λαμία⁴¹ και ορισμένων ακόμη έργων στην ίδια περιοχή,⁴² υποδεικνύουν την κίνηση τεχνιτών μεταξύ των ακτών του βόρειου Ευβοϊκού κόλπου, κάτι το αναμενόμενο, λόγω της γεωγραφικής γειννίας. Η προτίμηση προς το επιπεδόγλυφο, που διακρίνει πολλά έργα αυτής της ενότητας, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη ιδιαίτερης προτίμησης και επίδοσης ενός εργαστηρίου στη συγκεκριμένη τεχνική.⁴³

33. Gani 2013.

34. Firatli 1990, 40 αρ. 76; Ορλάνδος 1954-1955.

35. Παζαράς 1997, 242 αρ. 6.6.

36. Ορλάνδος 1939-1940β, 134-136, εικ. 17.

37. Hempel and Julier 1979, 29, αρ. 61.

38. Φαράντος 1981-1982, 294-295, πίν. 24β.

39. Πάλλης προς δημ. α.

40. Στίκας 1970, 235-238, εικ. 121-126.

41. Βογιατζής 2006; Πάλλης 2003-2009.

42. Πάλλης 2010-2011, 430-431, 435, εικ. 11.

43. Πρόσφατα (2013) βρέθηκε σε ακίνητο ιδιώτη στα Πολιτικά της Εύβοιας και περισυνηλέγη από την 23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μία ομάδα γλυπτών που συνδέεται στενά με την τεχνοτροπία εκείνων της Αγίας Τριάδας Κριεζώ-

Αναμενόμενη πρέπει επίσης να θεωρείται η δραστηριοποίηση μαρμαράδων από τις γειτονικές πόλεις της Θήβας και της Αθήνας, τα μεγαλύτερα κέντρα της μαρμαρογλυπτικής στην ανατολική Στερεά Ελλάδα κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο. Ως προς αυτή δεν μπορούμε όμως προς το παρόν να σχολιάσουμε κάτι περισσότερο, καθώς λείπουν οι δημοσιεύσεις εκείνες του υλικού, και από τις δύο πλευρές, που θα επέτρεπαν την αναγνώριση εργαστηρίων ή και τεχνιτών.⁴⁴

Παρατηρήσεις και ερωτήματα

Σύμφωνα λοιπόν με τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας, φαίνεται ότι στο πεδίο της μαρμαρογλυπτικής η Εύβοια ήταν στενά εξαρτημένη από την ανατολική Στερεά Ελλάδα και ιδιαίτερα από τη Βοιωτία. Διέθετε όμως και δική της παραγωγή; Αν υπήρχαν τοπικά εργαστήρια, αυτά θα πρέπει να βρίσκονταν στον Εύριπο, το διοικητικό και οικονομικό κέντρο⁴⁵ του νησιού.⁴⁶ Η εικόνα για την καλλιέργεια της γλυπτικής στην πόλη είναι όμως ασαφής, καθώς το σωζόμενο από αυτήν υλικό αποτελείται αποκλειστικά από συλήματα και παραμένει σε μεγάλο ποσοστό αδημοσίευτο.⁴⁷ Η ζήτηση θα ήταν τόση ώστε να συντηρούνται τοπικά εργαστήρια, τη στιγμή μάλιστα που η παραγωγή άνθιζε στις γειτονικές Θήβα και Αθήνα; Η απάντηση είναι μάλλον καταφατική, όπως δείχνει η περίπτωση του Αγίου Ανδρέα στους Παραμερίτες, όπου ο πλούτος και η επιμέλεια των ανάγλυφων και μη αρχιτεκτονικών μελών–ακόμη πιθανώς και κορμών κίωνων–που λαξεύτηκαν ειδικά γι' αυτόν τον ναό έρχονται σε αντίθεση με το μικρό μέγεθος και τη λιτή κατά τ' άλλα οικοδομική του. Ως προς την πρώτη ύλη, φαίνεται ότι κυριαρχεί η επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων μαρμάρων, κατ' αποκλειστικότητα λευκών: τα πολύχρωμα ευβοϊκά μάρμαρα της Χαλκίδας, της Ερέτριας και της Καρύστου δεν χρησιμοποιούνται πλέον και δεν γίνεται εξόρυξή τους.⁴⁸ Τα χρωματιστά πετρώματα δεν είναι εξάλλου κατάλληλα για τη γλυπτική.

Αν και το ζήτημα της ύπαρξης ή μη τοπικών εργαστηρίων μαρμαρογλυπτικής στη μεσοβυζαντινή Εύβοια παραμένει προς το παρόν ανοικτό, βέβαιο είναι ότι το νησί κατέχει ξεχωριστή θέση στην παραγωγή του νοτιοελλαδικού χώρου, χάρη στην υψηλή ποιότητα των περισσότερων από τα σύνολα τα οποία έχουν σωθεί σε αυτό και στην παρουσία ορισμένων σπάνιων και εξεζητημένων διακοσμητικών θεμάτων, που ίσως μαρτυρούν ακόμη και δειλές επιδράσεις από τη Δύση.

τη, αν και δεν πρόκειται για έργα του ίδιου συνεργείου, με έντονη τη χρήση του επιπεδόγλυφου (ευχαριστώ τον αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας Γ. Βαξεβάνη για τη σχετική υπόδειξη). Το νέο αυτό στοιχείο ενισχύει την περίπτωση ύπαρξης ειδικευμένου στην επιπεδογλυφία εργαστηρίου.

44. Για τη γλυπτική της Θήβας έχει υποστηριχθεί πρόσφατα διδακτορική διατριβή από την αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών Ε. Μανωλέσσου, που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη· μία καλή εικόνα της παραγωγής της πόλης εξακολουθεί να δίνει το σχετικό παλιό άρθρο του Α. Ορλάνδου (Ορλάνδος 1939-1940β). Αντίστοιχα για την παραγωγή της Αθήνας μια γενική εικόνα, ελλείπει ειδικής μονογραφίας, προσφέρει ο κατάλογος των γλυπτών του Βυζαντινού και Χριστιανού Μουσείου, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από την πόλη (Σκλάβου-Μαυροειδή 1999).

45. Τα περιφερειακά ελλαδικά εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής δραστηριοποιούνται κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο στα κατά τόπους διοικητικά και οικονομικά κέντρα, όπως η Θήβα, η Αθήνα και η Κόρινθος. Η παραγωγή βασίζεται στην ανακύκλωση παλαιότερου υλικού και η λατόμευση νέου μαρμάρου γίνεται μόνον περιστασιακά και σε πολύ μικρή κλίμακα. Η πρακτική της πρώτης, επιτόπιας κατεργασίας του υλικού στα λατομεία έχει εγκαταλειφθεί. Αναλυτικά για τα παραπάνω βλ. Sodini 2006, 234-248.

46. Για τον βυζαντινό Εύριπο βλ. Koder and Hild 1976, 156-158; Kontogiannis 2012; Σκαρτσή και Βαξεβάνης στον παρόντα τόμο; Τριανταφυλλόπουλος 1990.

47. Μεσοβυζαντινά γλυπτά από τη Χαλκίδα δημοσιεύονται από τον Ν. Γιαννόπουλο και, πιο πρόσφατα, από την Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, μαζί με έργα άγνωστης προέλευσης (Γιαννόπουλος 1924; Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου 2008). Κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχουν εντοπιστεί πολυάριθμα νέα δείγματα στην εντός των τειχών μεσαιωνική πόλη και το προάστιο, για τα οποία διαθέτουμε πολύ συνοπτικές επί το πλείστον μνείες στο Αρχαιολογικό Δελτίο.

48. Τα μάρμαρα της Χαλκίδας και της Καρύστου ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή μέχρι και την Παλαιοχριστιανική περίοδο (Sodini 2006, 228, με αναλυτική βιβλιογραφία).

Βιβλιογραφία

- Ασλανίδης, Κ. (2015) 'Επανεξέταση της αρχιτεκτονικής του ναού της Επισκοπής Σαντορίνης'. Στο *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, επιμέλεια Β. Κατσαρός και Α. Τούρτα, 107-114. Αθήνα: εκδόσεις Καπόν.
- Βογιατζής, Σ. (2006) 'Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα Λαμίας'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Δ'27, 101-114.
- Γεωργοπούλου, Μ. (1972) 'Άγιος Νικόλαος Άτταλης Ευβοίας'. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 5, 57-63.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Μ. (1972) 'Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27(Β'Χρονικά), 364-373.
- Γιαννόπουλος, Ν. (1924) 'Χριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά Χαλκίδος'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Β'(1), 88-119.
- Γκιολές, Ν. (1998-2000) 'Ο χριστιανικός Ωρεός στη βόρεια Εύβοια. Ιστορία και αρχαιολογικά κατάλοιπα'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 33, 5-48.
- Κακαβάς, Γ. (2009) 'Αρχαιολογικές επισημάνσεις στην Εύβοια κατά το έτος 2006'. *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 3, 889-900.
- Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Ε. (2008) 'Μεσοβυζαντινά γλυπτά με ζώα από τη Συλλογή γλυπτών στο Τζαμί της Χαλκίδας'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Δ' 29, 221-232.
- Λιάπης, Ι. (1966-1967) 'Χριστιανικά γλυπτά εκ της Μονής του Αγίου Ιωάννου Καλυβίτου Ευβοίας'. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 35, 196-201, πίν. Α'-Δ'.
- Λιάπης, Ι. αρχιμανδρίτης (1971) *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*. Αθήνα.
- Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κ. (2000) 'Η Θεοτόκος στη γλυπτική'. Στο *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμέλεια Μ. Βασιλάκη, 237-249, εικ. 184-194. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Μαμαλούκος, Σ. (1994) 'Ο ναός του Αγίου Ανδρέα στους Παραμερίτες Ευβοίας'. Στο *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, 181-187, πίν. 95-104. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Μοσχονάς, Ν. (2006) 'Εύριπος, κέντρο βενετικού εμπορίου'. Στο *Βενετία - Εύβοια, Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε. Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου (Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004)*, επιμέλεια Χ. Μαλτέζου και Χ. Παπακώστα, 157-171. Βενετία; Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας; Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Μουτσόπουλος, Ν. (1961) 'Ο Ταξιάρχης των Καλυβίων παρά την Κάρυστον'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 8, 204-248.
- Μπούρα, Λ. (1980) 'Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά'. Τόμ. 95 *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Μπούρα, Λ. (1982) 'Το Δέντρο της Ζωής στη μεσοβυζαντινή ελλαδική γλυπτική'. Στο *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Αθήνα, 9, 10 και 11 Απριλίου 1982)*, 66-67. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Μπούρας, Χ. (1988-89) 'Παρατηρήσεις στο καθολικό της μονής της Θεοτόκου "Περιβλέπτου" στα Πολιτικά Ευβοίας'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 28, 53-62.
- Μπούρας, Χ. και Λ. Μπούρα (2002) *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μπούρας, Χ. (2008) 'Διάτρητα μαρμάρινα μεσοβυζαντινά γλυπτά στην Ελλάδα'. Στο *La sculpture byzantine, VIIe-XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, επιμέλεια C. Pennas και C. Vanderheyde, 469-485. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Μπούρας, Χ. (2013) 'Τα τοπικά και τα χρονικά όρια του ψευδοκουφικού διακόσμου'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Δ' 34, 25-32.
- Ευγγόπουλος, Α. (1917) 'Επιπεδογλυφία'. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 72-77.
- Ευγγόπουλος, Α. (1927) 'Το τέμπλον της Αγίας Παρασκευής εν Χαλκίδι'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Β'4, 67-73.

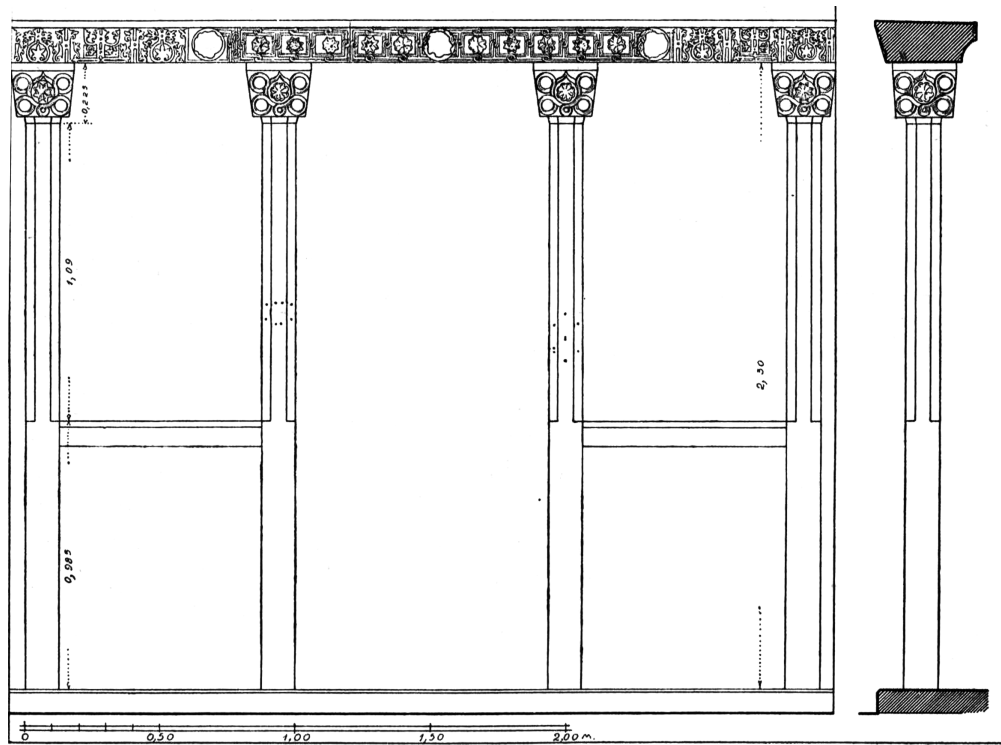
- Ευγγόπουλος, Α. (1930) 'Πήλινον βυζαντινόν θυμιατήριον'. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 127-140.
- Ορλάνδος, Α. (1937) 'Η Περίβλεπτος των Πολιτικών της Ευβοίας'. *Αρχεῖον των Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος* 3, 175-184.
- Ορλάνδος, Α. (1939-1940α) 'Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη'. *Αρχεῖον των Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος* 5, 3-16.
- Ορλάνδος, Α. (1939-1940β) 'Γλυπτά του Μουσείου Θηβῶν'. *Αρχεῖον των Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος* 5, 119-143.
- Ορλάνδος, Α. (1951α) 'Το παρά το Αλιβέρι μετόχιον του Οσίου Λουκά Φωκίδος'. *Αρχεῖον των Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος* 7, 131-145.
- Ορλάνδος, Α. (1951β) 'Η Πισκοπή της Σαντορήνης'. *Αρχεῖον των Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος* 7, 178-214.
- Ορλάνδος, Α. (1954-1955) 'Νέον ανάγλυφον της Αναλήψεως του Αλεξάνδρου'. *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολῆς Πανεπιστημίου Αθηνῶν* 5, 281-289.
- Παζαράς, Θ. (1997) 'Βυζαντινά γλυπτά'. Στο *Θησαυροὶ του Αγίου Όρους. Κατάλογος Ἐκθεσης*. Θεσσαλονίκη: Ἰνστιτούτο Πολιτισμοῦ, Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ.
- Παζαράς, Θ. (2001) *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικοῦ της μονῆς Βατοπεδίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πάλλης, Γ. (2003-2009) 'Ο βυζαντινός ναός στα Αλεπόσπιτα της Φθιώτιδας. Νέα δείγματα αρχιτεκτονικῶν μελῶν και γλυπτῶν ἀπὸ τον διάκοσμό του'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 58-64(Α' Μελέτες), 423-446.
- Πάλλης, Γ. (Προς δημ. α) 'Η βυζαντινὴ ψευδοσαρκοφάγος ἀπὸ το Ὠρολόγι της Εὐβοίας και ο εικονιστικὸς διάκοσμός της'. Στο *Ἡρως κτίστης. Μελέτες αφιερωμένες στον Χαράλαμπο Μπούρα*.
- Πάλλης, Γ. (2010-2011) 'Νέα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά της μέσης και ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου ἀπὸ τη Φθιώτιδα και παρατηρήσεις σε δημοσιευμένα'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 65-66 (Α' Μελέτες), 419-436.
- Πέτρου, Δ. και Π. Ανδρούδης (2003) 'Οι βυζαντινοὶ ναοὶ του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Ἄταλη Εὐβοίας'. *Αρχαιολογικόν Ἔργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 1, 1165-1184.
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. (1999) *Γλυπτά του Βυζαντινοῦ Μουσείου Αθηνῶν. Κατάλογος*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικῶν Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Στίκας, Ε. (1970) 'Το Οικοδομικόν Χρονικόν της Μονῆς Οσίου Λουκά Φωκίδος'. Τόμ. 65 *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογικὴ Εταιρεία.
- Σωτηρίου, Γ. (1924) 'Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου'. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1-26.
- Σωτηρίου, Μ. (1931) 'Ο ναός της Σκριπούς Βοιωτίας'. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 119-157.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. (1990) 'Χριστιανική και μεσαιωνική Χαλκίδα: ανασκόπηση της νεώτερης αρχαιολογικῆς ἐρευνας'. Στο *Διεθνὲς Επιστημονικόν Συνέδριο Ἡ πόλη της Χαλκίδας* (Χαλκίδα, 24-27 Σεπτεμβρίου 1987), 163-228. Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκῶν Σπουδῶν.
- Φαράντος, Χ. (1980) 'Βυζαντινές και μεταβυζαντινές ἐκκλησίες στις περιοχές των χωριῶν: Αλιβέρι, Κατάκαλος, Βελούσια, Ἄγ. Λουκάς, Παραμερίτες, Θαρούνια, Κρεμαστός, Ὄριο, Μουρτάρι, Οχτωνιά, Αυλωνάρι, Ἄγ. Γεώργιος και Αχλαδερὴ της Ν. Εὐβοίας'. *Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν* 23, 323-380.
- Φαράντος, Χ. (1981-1982) 'Βυζαντινές και μεταβυζαντινές ἐκκλησίες στις περιοχές των χωριῶν: Δάφνη, Περιβόλια, Ἄγ. Γεώργιος, Ἄγ. Θέκλα, Ὠρολόγι και Οχτωνιά της Ν. Εὐβοίας'. *Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν* 24, 277-312.
- Φαράντος, Χ. (1994-1995) 'Χριστιανικά μνημεία στα χωριά Παννίτσι και Πόθι της Νότιας Εὐβοίας'. *Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν* 31, 227-248.

*

- Barsanti, C. and S. Pedone (2005) 'Una nota sulla scultura ad incrostazione e il tempion della Panaghia Episcopi di Santorini'. In *Mélanges Jean-Pierre Sodini. Travaux et Mémoires* 15, edited by F. Baratte, V. Deroche, C. Joliet-Levy, B. Pitarakis, 407-425. Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance.
- Firath, N. (1990) *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul. Catalogue revu et présenté par C. Metzger, A. Pralong et J.-P. Sodini*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve.
- Gani, P. (2013) 'Marble Plaque with the Ascension of Alexander the Great'. In *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections, Exhibition Catalogue*, edited by A. Drandaki, D. Papanikola-Bakirtzi and A. Tourta, 199. Athens: Hellenic Ministry of Culture and Sports; The Benaki Museum.

- Grabar, A. (1976) *Sculptures byzantines du Moyen Âge II (XIe - XIVe siècle)*. Paris: Éditions A. et J. Picard.
- Hempel, G. and J. Julier (1979) 'Katalog der Skulpturen'. In *Die Skulpturen von San Marco in Venedig. Die figürlichen skulpturen der Außenfassaden bis zum 14. Jahrhundert*, edited by W. Wolters, 17-57. Berlin: Deutsches Studienzentrum in Venedig.
- Jacoby, D. (2004) 'The demographic evolution of Euboea under Latin rule, 1205-1470'. In *The Greek Islands and the Sea. Proceedings of the First International Colloquium held at the Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London (21-22 September 2001)*, edited by J. Chrysostomides, C. Dendrinos and J. Harris, 131-179. Camberley: Porphyrogenitus.
- Kanari, T. (2003) 'Les Peintures du Catholicon du Monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur'. Vol. 8 of *Τετράδια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*. Athens: Christian Archaeological Society.
- Koder, J. and F. Hild (1976) 'Hellas und Thessalia'. Vol. 1 of *Tabula Imperii Byzantini*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Kontogiannis, N. (2012) 'Euripos - Negroponte - Eğriboz: Material Culture and Historic Topography of Chalkis from Byzantium to the End of Ottoman Rule'. *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik* 62, 29-56.
- Megaw, A. (1966) 'The Skripou Screen'. *The Annual of the British School at Athens* 61, 1-32.
- Papalexandrou, A. (1998) 'The Church of the Virgin of Skripou: Architecture, Sculpture and Inscriptions in Ninth-Century Byzantium'. PhD thesis. Princeton University, USA.
- Rupprecht, B. (1984) *Romanische Skulptur in Frankreich*. Munich: Hirmer Verlag.
- Schultz, R. and S. Barnsley (1901) *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Boeotia*. London: Macmillan and Co.
- Sodini, J.-P. (1995) 'La sculpture médio-byzantine: la marbre en ersatz et tel qu'en lui-même'. In *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies (Oxford, April 1993)*, edited by C. Mango and G. Dagron, 289-311. Cambridge: Society for the Promotion of Byzantine Studies.
- Sodini, J.-P. (2006) 'Η χρήση μαρμάρου και πέτρας (7ος-15ος αιώνας)'. Από *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, edited by A. E. Laiou, 223-248. Athens: National Bank of Greece Cultural Foundation.
- Świechowski, Z. and A. Rizzi (1982) *Romanische Reliefs von venezianischen Fassaden*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Εικόνες

Εικόνα 1:

Αναπαράσταση του τέμπλου
του Αγίου Λουκά στο Αλιβέρι
(Ορλάνδος 1951α,
εικ. 1).

Εικόνα 2:

Θωράκιο τέμπλου στον Άγιο Ιωάννη
τον Καλυβίτη στα Ψαχνά (Δ. Παπάς).

Εικόνα 3: Κοσμήτης θυρώματος από την Αγία Τριάδα Κριεζώτη (23η ΕΒΑ).

Εικόνα 4:
Κιονόκρανο στον
Άγιο Ανδρέα στους
Παραμερίτες
(Μαμαλούκος 1994,
πίν. 104, εικ. 16).

Εικόνα 5: Ανάγλυφη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου στον Άγιο Γεώργιο στο Ωρολόγι.